

Koji jezik govore Romi, odakle potiče taj jezik i šta nam on može reći o njima, njihovom identitetu u sadašnjosti i prošlosti? U ovom članku pružićemo nekoliko najosnovnijih odgovora koje suvremena romologija nudi na ta pitanja.

Prema svom poreklu romski jezik spada u indoarijsku skupinu indoevropskih jezika. Osim Roma indoarijske jezike govore uglavnom stanovnici današnje Indije, Pakistana, Bangladeša (i drugih susednih zemalja). Romski jezik je jedini evropski i, štaviše, balkanski jezik indijskog porekla. Dakle, genetski je on povezan s indijskim jezicima, ali je zbog kontakata poprimio neke tipološke crte jezika koji pripadaju tzv. balkanskom jezičnom savezu [Uhlík 1973]. Preci Roma, izašavši iz svoje indijske prapostojbine, postupno su stigli u jugoistočnu Evropu, gde su se počeli formirati njihovi dijalekti u manje-više poznatom nam obliku.

Spoznaja da su Romi došli iz Indije plod je znanstvenog rada koji se odvijao u vreme nastanka suvremenog jezikoslovlja. To da je romski jezik srodan jezicima Indije poznato je definitivno od 18. veka, dok su već u 17. veku pronađene prve indicije toga [Bakker 2017]. Ipak do dandanas precizniji genetski koreni romskog jezika »na kopnu«, tj. među jezicima Indije, otvoreno su pitanje. Treba reći da čak u okviru novoindijskih jezika genetska klasifikacija nije uvek jasna. Najveći problem je u tome što se staroindijski jezik (vedski te klasični sanskrt), srednjindijski jezici (nekoliko prakrta i pali) i novoindijski jezici (deseci »velikih« jezika uz njihove brojne varijante) ne daju svesti na jednoznačno genealoško drvo, a kamoli romski koji se od njih dosta rano odvojio. Međutim, romski jezik, iako verovatno nije izravan potomak nijednog od poznatih staro- ili srednjindijskih idioma, ipak je bliži novoindijskim jezicima tzv. centralne zone (hindi/urdu, radžastani i dr.), što dolazi do izraza u nekim posebnostima fonetskog razvitka [Turner 1926].¹ To bi automatski smestilo najraniju romsku prapostojbinu negde u centralnu Indiju.

Zanimljivo je da čak i izvan Indije romski jezik ima bar dva dosta bliska lingvistička rođaka, naime jezike *domari* (danas se govori, na primer, u jednoj četvrti u Jeruzalemu) i *lomavren* (govorio se u Armeniji). Govornici tih jezika su ponekad nazivani »azijskim Ciganima«, iako je dosta sumnjivo da su oni i Romi ikada pripadali jednoj te istoj etničkoj grupi. Međutim, endonimi (vlastiti nazivi sebe) svih tih triju naroda: *řom*, *dom*, *lom*, očito potiču od iste staroindijske reči *đom(b)a-* (sa retrofleksnim suglasnikom na početku), danas *đom*, koja označava pripadnike određenih društvenih skupina sličnih zanata (između ostalog glazba i kovanje) u različitim regijama današnje Indije [Matras 2004: 15]. Iako se ne radi o jedinstvenoj jezičnoj skupini, nego valjda samo o zajedničkim društvenim korenima, sličnosti su između jezika Româ, Domâ i Lomâ (u ovom slučaju samo ostataka) ponekad dosta upadljive.

Šta možemo saznati o povesti Roma na osnovu njihovog jezika? Zbog potpunog odsusva pouzdanih ranih povesnih spomenika o Romima, jedini izvor rekonstrukcije puta migracije predaka Roma je jezik, osobito njegov leksik. Osim izvornih indijskih reči, u romskom jeziku se vide nekoliko bitnih predevropskih leksičkih slojeva, naime dardski, iranski i armenski. Upadljiva osobina iranskog (uglavnom perzijskog) komponenta je potpuno odsustvo arabizama. Ova činjenica vodi mnoge romologe ka zaključku da se migracija pra-Roma preko teritorija iranskih jezika morala dogoditi pre muslimanskog osvajanja Perzije (sredina 7. veka) [Tcherenkov, Laederich 2004: 15]. Ako je to istina, s obzirom da su pre toga preci Roma morali provesti dosta dugo vreme među Dardima, odlazak bi se iz centralnoindijske prapostojbine dogodio nekoliko vekova ranije. Neki su znanstvenici navodili rane posuđenice tobože arapskog porekla, ali se uvek ispostavlja da one imaju drugu etimologiju.² Drugi argument u prilog ranog

¹ S druge strane, u nekim romskim dijalektima postoji jedna arhaična morfološka crta — ostaci srednjeg roda u oblicima množine čuvaju se u delu vlaških romskih dijalekata [Osłon 2012] — koja ih približava nekim jezicima iz drugih zona koji su sačuvali srednji rod (gudžarati, konkani, marathi, zapadni pahari).

² Primerice, romska reč *berk* 'nedra', za koju su neki tvrdili da je arabizam, verovatno je ipak izvornog indijskog porekla, usp. sanskrt वरक <varaka-> 'plašt; platno' [Osłon 2017: 331].

odlaska je oblik armenskih posuđenica s arhaičnim suglasnikom [t̪] koji je u armenskom najkasnije u 10. veku postao [y].³ Nije jasno koliko je bilo valova praromske migracije (Domi te Lomi ne ulaze u obzir), ali se čini verovatnim da, čak ako ih je bilo više, sve su praromske skupine tvorile neku barem delomičnu kulturnu i jezičku zajednicu.

Poslednji se više-manje zajednički leksički sloj sastoji od grčkih posuđenica, što nas upućuje na zapad Male Azije i istok Balkana (tj. Bizantsko carstvo).⁴ U 12. veku se pojavljuju prvi (nepouzdana) spomeni koji se mogu odnositi na Rome. Dakle, pra-Romi su prošli dug put iz Indije, preko današnjih Afganistana, Irana, Armenije (tada se prostirala dalje prema jugu) i Turske sve do Balkana, nakon čega počinje novo doba u sudbini romskog jezika u balkanskoj kulturnoj sredini, među govornicima balkanskih romanskih i južnoslavenskih jezika. Koliko je to trajalo nije potpuno jasno — verovatno dva ili tri veka, nakon čega se ta zajednica potpuno raspala te su se Romi rasuli po različitim zemljama. Možemo odrediti najkasnije datume seoba Roma, jer znamo kada se pojavljuju spomeni o Romima u različitim evropskim zemljama: na primer, u Nemačkoj (1406), u Španjolskoj (1425), u Britaniji (1506). Međutim, ima i posrednih, tj. opet jezičnih, indicija za periodizaciju najranijeg kraja tog »ranoromskog« balkanskog boravka. Radi se o »općebalkanskim« rečima. Jedna od takvih reči je *púška* baš u značenju 'vatreno vojničko ili lovačko oružje' (na Balkan je došla verovatno od Nemaca), koja postoji (kao posuđenica) u većini romskih dijalekata, ma koliko zemljopisno odaljenih od povesnog središta. Postanak te reči se može povezati s početkom pravljenja pušaka u Evropi u 14. veku, što znači da su Romi sve dotad tvorili kompaktnu zajednicu na Balkanu.

Dalji se razvoj romskog jezika odvija u obliku zasebnih dijalekata koji su delimično uzajamno izolirani. Neki se od njih u zadnje vreme ponovno mešaju, ali to ne znači da nije moguća ozbiljnija genetska klasifikacija (istina, još uvek ne postoji). U svakom je slučaju očito da postoji nekoliko osnovnih skupina u koje spada većina dijalekata. Prema suvremenoj klasifikaciji (koja je ipak donekle zemljopisna te »arealna«) ima bar četiri velike skupine romskih dijalekata [Matras 2004: 7]. Romi koji, izgleda, nisu odmah posle raspada zajednice napustili Balkan govore dijalekte *balkanske* grupe (pod uticajem grčkog)⁵; na terenima rumunjskog jezika su se formirali *vlaški* dijalekti⁶; u mađarskoj sredini *centralni* (ili *karpatski*) dijalekti⁷; u nemačkoj *severni* dijalekti.⁸ Osim toga, ima nekoliko izoliranih dijalekata.⁹

Koliko je dobro opisan te jezikoslovcima poznat romski jezik? Iako postoje deseci rečnika i gramatikâ raznih romskih dijalekata, nažalost nijedan od njih nije opisan na razini makar izdaleka usporedivoj s opisima ostalih evropskih jezika. Prvi detaljan gramatički i leksički opis dojmljivog broja romskih dijalekata napravio je istaknuti slovenski jezikoslovac Franc Miklošič [Miklosich 1872–80]. Neki su dijalekti opisani baš na ivici izumiranja, primerice, izvrsno bogati velški dijalekat je izumro skoro odmah nakon što je dobio izvanredan opis [Sampson 1926]. Gurbetski dijalekat (najprošireniji u zemljama bivše Jugoslavije) je detaljno u brojnim radovima opisao Rade Uhlik. Bolje od ostalih dijalekata je poznat kalderaški dijalekat,

³ Usp. romsko *thalik* 'kaput' i armensko թալիկ: u starom (rekonstruiranom) izgovoru [t̪ʰalikʰ], danas [t̪ʰayikʰ] 'filc'.

⁴ Na primer, u svim su romskim dijalektima nazivi brojeva 7, 8, 9 posuđeni iz grčkog.

⁵ Balkanska grupa: (među ostalim) tzv. rumelijski, sepečides, arli, erli (u Grčkoj, Albaniji, Makedoniji, Kosovu), krimski (sad većinom u južnoj Rusiji), ursari (većinom u Rumunjskoj); neki su se »vratili« na istok (par izoliranih općina u Azerbajdžanu i Iranu), zasebna podgrupa tih dijalekata: drindari, kalajdži, bugurdži (u Bugarskoj).

⁶ Vlaška grupa (poreklom iz Rumunjske, dakle snažan rumunjski uticaj) uključuje tzv. starovlaške (ili južnovlaške) dijalekte (različiti dijalekti u Grčkoj, gurbetski — većinom u BiH, servicki i »vlaški« u Ukrajini) i novovlaške (ili severnovlaške) — najbrojnija romska grupa (donedavna samo u Rumunjskoj, no sad su govornici rasuti po celom svetu): kalderaški, lovarski (osim rumunjskog, mađarski uticaj), čurarski, mačvanski i dr.

⁷ Centralna grupa (snažan mađarski uticaj): češki (izumrli), istočnoslovački (Češka, Slovačka, Ukrajina), romungro (Mađarska, Slovačka), vend (Slovačka), prekmurski (Slovenija), burgenlandski (Austrija) i dr.

⁸ Severna grupa (barem na početku nemački uticaj): sinti (Nemačka), manuš (Francuska) te druge varijante u mnogim zemljama (npr. sinti u Italiji); tu verovatno spada i tzv. severozapadna grupa: poljskoromski (Poljska), lotfitka (Latvija, Estonija), ruskoromski (Rusija, Ukrajina).

⁹ Izolirani: engleski i velški (oba izumrla), iberijski (izumrli), južnotalijanski, hrvatski, dolenski (Slovenija).

koji ima nekoliko gramatika, npr. [Boretzky 1994].¹⁰

Koliko su ti dijalekti međusobno različiti? Postoji li jedinstveni romski jezik? Kao i u bilo kojoj drugoj skupini jezika (npr. slavenskoj) razlike ovise o vremenu provedenom bez međusobnih kontakata te o snazi vanjskih uticaja. Na isti način, kao što je, recimo, slovenski jezik doživio svoj posebni razvoj, u okviru južnoslavenske skupine jezika, tokom maltene tisuće godina te kasnije poprimio neke oznake nemačkog uticaja (koje se sad uglavnom uočavaju u kalkovima), dok se, recimo, ruski neovisno razvijao u potpuno drugoj kulturnoj sredini, zbog čega se sad ti jezici međusobno jako slabo razumeju, osim u osnovnom leksiku, isto tako se dosta teško međusobno razumeju, primerice, prekmurski romski i ruskoromski (mada su genetski bliži). Treba pak reći da, za razliku od slavenskih jezika, u romskom nema književnog registra, pa zato maltene sve što nije nasleđeno posuđuje se izravno iz dominantnog jezika, što u nekim slučajevima (ako su dominantni jezici potpuno različiti, npr. grčki i mađarski) stvara neodoljive poteškoće u sporazumevanju. Ukoliko je romski jezik vrlo slabo kodificiran (unatoč pokušajima), možemo reći da, kao govorni jezik, postoji samo u obliku dijalekata, što znači da je pitanje postojanja jedinstvenog romskog jezika prilično apstraktno. Kako god da jeste, prema jednoj od klasifikacija (Ethnologue) postoje čak sedam romskih jezika. U znanosti se obično ipak govori o romskom jeziku kao jasno određenom jezičnom entitetu.

Što se tiče vlastitog identiteta govornikâ tog jezika, treba reći da danas ne postoji zajedničko »romsko društvo«, iako se Romi skupa, prema svom tradicionalnom shvaćanju, decidirano odvajaju od ostalih naroda. Pogledamo li identitetske razlike među samim Romima, konstatiraćemo da je tu situacija kompliciranija. Veze između različitih skupina mogu biti čvrste ili skoro odsutne; zajednice su neteritorijske te zasnivaju se uglavnom na poreklu. Ima i posebnih skupina, npr. nemački Sinti, čiji predstavnici ponekad čak inzistiraju da nisu Romi [Tcherenkov, Laederich 2004: 373], što je sigurno delomično povezano s tim da je kod njih noviji etnonim *sinti* uveliko istisnuo stariji endonim *rom*.¹¹

To nas dovodi do pitanja egzonomâ, tj. nazivâ Româ u neromskim jezicima. U Evropi postoje uglavnom dve tradicije. Jedna potiče od ne posve jasnog grčkog naziva 11. veka Ἀθήγγανοι <athínganoi> (koji se izvorno odnosio na frigijsku kršćansku sektu koja nema veze s Romima). To je dalo reč *cigan* i sl. u slavenskim jezicima, *čigan* u rumunjskom, *zingaro* u talijanskom, *Zigeuner* u nemačkom itd. Druga je tradicija povezana sa srednjovekovnom zabludom da su Romi došli iz Egipta, odatle reči poput engleskog *gypsy*, španjolskog *gitano*, grčkog Γύφτος <gýftos> itd. Tokom zadnjih desetleća ovi tradicionalni nazivi Româ u mnogim zemljama polako nestaju iz službene te znanstvene uporabe kao politički nekorektni (ali ne svuda), što je primer interesantne pojave, kad nekoć slabo poznati endonim jednog naroda prodire istodobno u mnoge jezike.¹² To je rezultat određenih društvenih promena, rastućeg pokreta za ljudska prava Roma, kao i različitih međunarodnih uticaja povezanih s delatnošću brojnih nevladinih organizacija.

U kontekstu spomenutih društvenih promena Romi, koji su vekovima govorili jedan ili više jezika osim svoga, čuvajući ga kao materinski, napokon počinju masovno prelaziti na dominantne jezike. Istina, izumiranje romskih dijalekata stara je pojava: na primer, španjolski romski je već pre 17. veka postojao samo u obliku leksičkih ostataka [Bakker 1995], tj. potpuno izgubio vlastitu gramatiku te postao *pararomski* jezik. Isto se dogodilo britanskom (u 19. veku) velškom (na početku 20.) dijalektima. Ali sad gubljenje romskog jezika postaje sve brže.

Glede vitalnosti živih romskih dijalekata treba reći da su većinom jako ugroženi. Danas

¹⁰ Za nekoliko meseci (2018.) će izići gramatika kalderaškog dijalekta autora ovih redaka (»Язык котлярв-молдовая. Грамматика кэлдэрарского диалекта цыганского языка в русскоязычном окружении«, tj. »Jezik kotlarâ-moldovaja. Gramatika kalderaškog dijalekta romskog jezika u ruskom jezičnom okruženju«). Ta će knjiga biti dosada najpopežniji gramatički opis bilo kojeg romskog dijalekta.

¹¹ Postoji mišljenje da reč *sinti* potiče od *sindhi* (usp. ime današnje pakistanske provincije Sind), ali to se nikako ne dá dokazati, jer se naziv *sinti* pojavljuje tek u 18. veku [Matras 2004: 70], zanemarimo li fonetske poteškoće.

¹² Oblici dotičnog etnonima još uvek nisu ujednačeni u svim jezicima, usp., na primer, varijante množine u engleskom jeziku: *R(r)om*, *R(r)oms*, *R(r)oma* i sl. Duplo «*Rr*» na početku odgovara dugom suglasniku u delu romskih dijalekata.

romski ima sve oznake živog jezika samo u društveno izoliranim (i stoga, nažalost, diskriminiranim) sredinama. Dok su svi ili većina Roma bili nomadi te se slabo integrirali u politički dominantnu kulturu, čuvali su svoj jezik kao jedini način međusobne komunikacije. U nekim situacijama su postajali žrtve prisilne asimilacije ili izravne agresije i genocida. No i u povoljnijim okolnostima, zahvaljujući kontaktima i postupnoj »prirodnoj« integraciji i, što je važno, obrazovanju, budući da je prestiž materinskog romskog jezika skoro uvek nizak među samim govornicima, polako prevladava jezik neromske sredine. Još uvek ne zaboravljajući svoj jezik, mladi Romi sve više prelaze na druge jezike. Takva je situacija u većini romskih skupina danas normalna. Neće biti preterano pesimistička prognoza da, iako tokom nekoliko desetleća romski jezik sigurno neće potpuno izumreti, postaće za većinu govornika drugi, »pomoćni« jezik. Premda je sad ta situacija već tipična za velik deo Roma u svetu, ima i iznimaka. Na primer, Kalderaši u bivšem Sovjetskom Savezu još uvek koriste romski kao jedini pravi materinji jezik: deca jako slabo znaju ruski pre škole, sav se život u okviru romskih naselja (ruski Kalderaši žive izolirano od ne-Roma) odvija na romskom. Čuvaju drevne romske tradicije i svesno se ograđuju od vanjskih uticaja. To ne znači da nema jezične interferencije, ali ruski im je još uvek strani jezik. Nije jasno kako bi se u datim okolnostima drukčije mogao (bar privremeno) sačuvati romski jezik. Daljnja sudbina romskog, kao i drugih pretežno usmenih jezika, ovisi ne samo o državnoj podršci, ali i o želji govornikâ da nastave koristiti svoj jezik i da ga prenesu na decu.

Bibliografija

- Bakker 1995: Peter Bakker. *Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties* // Yaron Matras (ed.). *Romani in contact: The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam: Benjamins.
- Bakker 2017: Peter Bakker. *The first suggestion of an Indic connection of the Romani language: Tentzel 1689* // Kirill Kozhanov, Mikhail Oslon, Dieter W. Halwachs (eds.). *Das amen godi pala Lev Čerenkov*. Graz.
- Boretzky 1994: Norbert Boretzky. *Romani: Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. Berlin.
- Matras 2002: Yaron Matras. *Romani. A linguistic introduction*. Cambridge.
- Matras 2004: Yaron Matras. *The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity* // Nicholas Saul / Susan Tebbutt, *The Role of the Romanies: Images and Counter-images of "Gypsies"/Romanies in European Cultures*, Liverpool University.
- Miklosich 1872–80: Franz Xaver Ritter von Miklosich. *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas*, 12 Tle. Wien.
- Ослон 2012: М.В. Ослон. *Отражение древнеиндийского среднего рода в цыганском* // Вопросы языкового родства. № 8. М., 2012. 93–100.
- Oslon 2017: Mikhail Oslon. *Jek pušimos la istorijaka fonetikako la kêldêraricko šibaki: le vokalongê žutengi e : ê aj i : î distribucija* // Kirill Kozhanov, Mikhail Oslon, Dieter W. Halwachs (eds.). *Das amen godi pala Lev Čerenkov. Romani historija, čhib taj kultura*. Graz: GLM, 2017.
- Sampson 1926: John Sampson. *The Dialect of the Gypsies of Wales*. Oxford, 1926.
- Tcherenkov, Laederich 2004: Lev Tcherenkov / Stéphane Laederich. *The Roma Otherwise known as Gypsies, Gitanos, Tsiganes, Tigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende etc.* 2004.
- Turner 1926: Sir Ralph Lilley Turner. *The position of Romani in Indo-Aryan* // *Journal of Gypsy Lore Society*, Vol. V, No. 4, 1927.
- Uhlik 1973: Rade Uhlik. *Govori južnoslovenskih Cigana u okviru balkanskog jezičkog saveza* // *Godišnjak. Knjiga X. Centar za balkanološka ispitivanja. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Knjiga 8. Sarajevo.*